

Registrering av kulturminner i utmarka i Alvdal

Av Halldor Nyeggen

Erling Flaten ved et omfattende slagghvarp, 10 m³ ved Moldstad. Foto: Halldor Nyeggen

Dette arbeidet har nå vært drevet gjennom 10 sommer-
sessonger. Etter anmodning av Per Arnfinn Berge-
bakken, begynte Erling Flaten våren 1985 å merke av på
kart dyregraver og jernblestrer. Etter 40 års virke i skog-
brukets tjeneste hadde han ekstra god lokalbekjentskap

over hele bygda, og dermed de beste forutsetninger for
oppdraget. Men det omfattet et svært stort areal og krev-
de mye tid, og høsten 1989 spurte han meg om jeg ville
bli med. Etter den tid har vi vært to om oppdraget, og
kunne gjerne vært flere.

Dyregravene kan være nokså overgrodd, men forbausende djupe ennå, Hans Nyeggen blir nesten borte. Grav ved Nordmoen/Rønningen, 100 graver i system som stengte dalen, fra elva til Storfjellet. Foto: Halldor Nyeggen

Registreringa ble senere utvidet til å gjelde også andre typer kulturminner; tjurumiler, kølbotner med tilhørende kojetufter, gruver, steinbrudd, hustufter, o.a. Oppdraget ble etter hvert ganske formidabelt, og tok mye lengre tid enn vi hadde tenkt.

Det mest aktuelle terrenget er nå noenlunde systematisk gjennom søkt, anslagsvis bortimot 300 000 dekar. Mye av arealet er også befart to ganger, da det var først i 1991 vi begynte å registrere kølbotner.

En oppsummering av registreringa gir følgende resultat:
ca. 750 dyregraver, 120 jernblester, 44 kølgroper, 2 tjurumiler, over 1900 kølbotner, ca.850 kojetufter, samt gruver, steinbrudd, tufter etter nedlagte setrer, skogkøjer, kvenner og oppgangssager.

Kulturminnene er tegnet inn på Økonomisk kartverk (målestokk:1:50000), med symboler som er godkjent av fylkesarkeolog Jochen Komber. En del funn ligger i terrenget som ikke dekkes av ØK-kart, bl.a. ca.80-90 dyregraver som ligger tildels over skoggrensa. Det er ført samlelister over alle funn som er tegnet inn på ØK-kart, med teigvise opplysninger om kartblad-navn, g.nr./br.nr., navn på grunneier og antall funn av de forskjellige typer.

Dyregravene

467 av disse ligger i såkalte systemer, d.v.s. i rekke i et antall av minst 3 og oppover, som med et stengsel (gjerde) i en eller annen form imellom gravene har dannet en dyregard (fangstanlegg). Disse lå alltid på tvers av dyras

trekkretning. Vi har satt opp en liste over de enkelte gravsystemer, med opplysninger om hvor de ligger, kartblad-navn, h.o.h., utstrekning i meter og antall grave i systemet. 40 systemer med tilsammen 570 graver dekkes av ØK-kart, mens 10 systemer med tilsammen 77 graver ligger utenfor ØK-kart.

Vi nevner her noen av de største fangstanleggene, fra forskjellige kanter av bygda:

Beliggenhet	Kartblad	Utsrekning - ant.gr.	
Stenbakken-Brennvola	Sølensetra/ Vardsetra	ca. 4000m	64
Kjæmsjøsetra-Svartåsen	Haustsjøen/ Reinslis.	" 3500m	49
Kolletvola-Måsådalen	Veslsølnslette	" 1350m	34
Vardsetra-Vesleskaret	Vardsetra	" 1100m	19
Finnbudalen	Finnbudalen/ Vardkjønnbekk	" 850m	19
Dølbekken-Røskåsen	Dølbekkesetra	" 2700m	40
Hausta-Bratthauan	Årleite/Folløya	" 3500m	50
Sten-Folløya	Folløya	" 1900m	30
Strålsjøbekken- Naustermoen	Strålsjøen/ Svarthugu	" 2700m	34
Sør-Øst for Limåsmyran	Limåsen	" 1100m	30

De 30 gravene mellom Sten og Folløya har fanget opp elgtrekket langsmed Folla. 14 graver mellom Kvebergstua og Kampen og 11 graver mellom Nordmo og Storefjellet har stengt for trekket gjennom Østerdalen. Av få, men velplasserte anlegg, nevner vi at 4 graver stenger Vesleskaret, 4 graver stenger Raurøstdalen mellom Tron og Heimkletten, 3 graver stenger lia vest for Jutulhogget og 4 graver stenger lia mella Søstulia og Vola. Ca. 100 graver ligger enkeltvis eller parvis. Det finnes sikkert flere. Et ukjent antall graver er nok fylt

igjen eller oppdyrket, særlig i setertraktene. Så hvor mange graver det opprinnelig har vært er det ingen som vet.

De aller fleste gravene i barskogen var nok beregnet på elg, mens små graver som ligger i fjellskogen og delvis i snaufjellet helst er reinsdyrgraver.

Hvor gamle er gravene? Vi har foreløpig ingen 14 C dateringer her i bygda, men det finns noen få i fra nabo-bygdene. En elggrav i Vingelen, som ble utgravd av arkeolog i 1992, ble datert til en brukstid ca. 1005-1215 e.kr. De fleste dateringer ellers tyder på at gravfangsten var størst fra vikingetid og utover svartedauen, og fra 1400 til utover 1600-tallet, da geværet etterhvert kom i bruk. Økt busetting, med seterbruk og husdyr på beite, kom også i konflikt med gravfangsten. De kamuflerte gravene var farlig for både folk og fe.

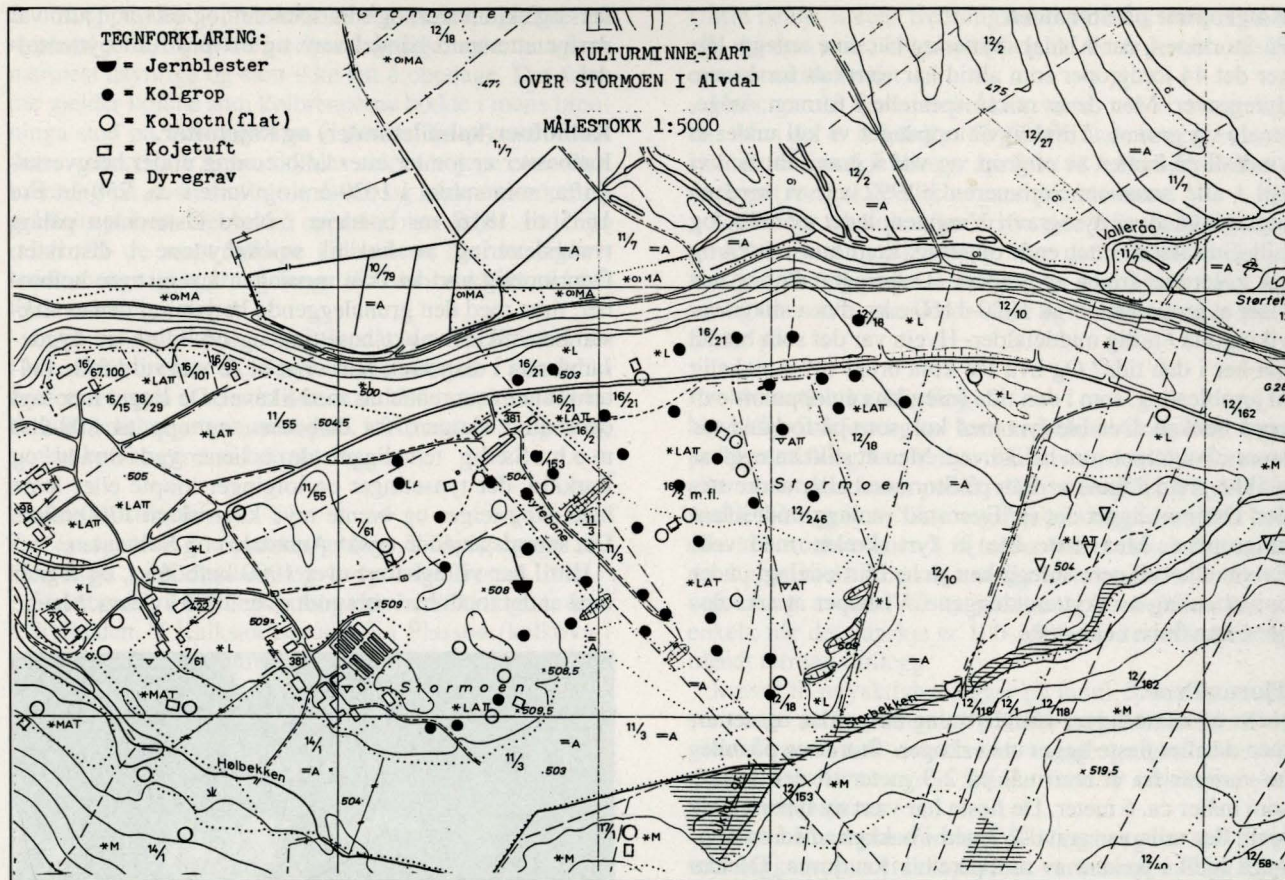
Jernblestrene (Jernvinneanlegg)

Et jernblesteranlegg består av en murt steinovn i ei grop i bakken og en slagghaug. Her er det laget smijern av myrmalm en gang i fortida. Navnet "blester" kommer av at de brukte blåsebelger under prosessen for å få høy nok smeltetemperatur. Slagget var et verdiløst biprodukt som ble liggende igjen i skogen.

Av ca. 120 registrerte anlegg er 10-12 rasert av veianlegg, oppdyrking o.a. Samtlige anlegg antas å være av "Evenstad"-typen, som var i bruk ca. 1400-1800. Lensmann Ole O. Evenstad i Stor Elvdal skrev i 1790 en avhandling om direkte jernframstilling i blesterovner. Den er utgitt i ny utgave i 1992, med tittel: "Fra myrmalm til jern og staa", og med omfattende tillegg ved metalurg Arne Espelund.

Vi har satt opp en liste over anleggene, med opplysninger om kartbladnavn, g.nr./br.nr., navn på grunneier, h.o.h., antall kubikk slag og bevaringstilstand. Hittil er 100 anlegg merket i terrenget med oppsatt skilt med tekst: "jernblester". Raserte anlegg er ikke merket. Samtlige anlegg er også tegnet inn på "turistkart", målestokk: 1:50000.

Storparten av anleggene ligger i Plasslia, innover Sølendalen mot Sølensetra og på Vardmoan sørover mot Finnbudalen. 15 anlegg ligger i området Rønningen-

Kulturminnekart over Stormoen i Alvdal, viser ei usedvanlig tett samling med kolgroper

Østerdalen, Engerdalen og delvis Trysil, mens en annen ovnstype som var i bruk i vikingetid / middelalder fram til ca. 1350 (svartedauen) er dominerende nordafor Røros og fra Sollia, Stor Elvdal og sørover. En kan jo undres over hvorfor jernvinna kom så sent til vårt distrikt, etter at den nærmest var avsluttet i nabo-distriktene.

I Alvdal bygdebok, bind 1: "Bygda gjennom tidene", skrev Einar Steimoeggen utførlig om jernvinna i Alvdal. Han mente at det kan ha vært omlag 200 steder der de

"felte jønn" i gamle dager: Hvis det er tilfelle, da gjenstår det mye leting!

I årene 1929-1931 skrev statsgeolog Rolf Falck-Muus i lokalavisene og ba folk om å sende inn rapport om slaggfunn. Han fikk mange svar fra Alvdal, og utdrag av brevene har vi fått kopi av gjennom Arne Espelund. Ved hjelp av disse fant vi 7 blestrer sist sommer. Mens 17 stk. var funnet før, er det 16 stk. som vi ikke har greid å finne, trass i mye leting.

Kølgropene på Stormoen

På Stormoen, der Alvdal skytterlag har sine anlegg, ligger det 44 jordgropor som alltid har vært tatt for å være dyregraver. Men de er nokså spesielle i formen; lange, smale og grunne. Tilfeldigvis oppdaget vi køl under et vindfall på kanten av ei grop, og ved å grave litt fant vi køl i alle sammen. Sommeren i 1992 var vi med på utgravinga av ei dyregrav i Vingelen, ledet av arkeolog Lill Gustafson. Etter endt oppdrag, kom hun innom og tok kølprøver fra en av gropene. Dateringen av prøvene viser at gropa var i bruk 1020-1160 e.kr, dvs. i slutten av vikingtida / tidlig middelalder. Hvem var det som brente køl her i den tida? Og hva ble køla brukt til? Antakelig til jernblesting, som i den tida foregikk i en oppmurt ovn oppå bakken. Den ble fyrst med køl, som på forhånd var brent i kølgropor som lå like ved. Men et slikt anlegg har vi ikke greid å finne verken på Stormoen eller andre steder. Derimot ligger det et "Evenstad"-anlegg midt iblant kølgropene. Men dette ble jo fyrst direkte med ved! Eventuelle tidligere anlegg kan jo ha blitt ødelagt under opparbeiding av skytteranleggene. Vi håper at arkeologene kan finne ut av dette.

Tjurumilene.

Noen av disse ligger i tilknytning til garder og setrer, men de aller fleste ligger ute i skogen. Størrelsen på milene varierer fra et tverrmål på 2-3 meter til den største som måler ca. 6 meter. De fleste har vært av typen tjuruhjell, der mila var gravd 2/3 ned i bakken, med en oppbygd hjell i forkant av avløpsrenna for tjurua. De kan kjennes på at de er åpne utover bakken der hjellen har vært. De minste milene er som regel lagt lenger inn i bakken, noen med en steinmur i forkant. Vi har også funnet ei tjurumile på ei myr som kalles Tjurumyra, som ligger nord for Tronsvungen. Funnet ble gjort under planleggingen av Tronsvungen natursti, og inngår som post i denne. Dette er sannsynligvis den fjerde myrmila som er funnet i Nord Østerdalen.

Tjuru var gamle dagers impregneringsmiddel for trevirke, som husvegger, båter, sleder, vogner, redskaper og ski, dessuten tauværk og fiskegarn. Blandet med talg ble den brukt til smurning for sko, hesteseler og andre

lær- og skinnvarer, og som spenefett og salver. Tjuru var derfor etterspurt handelsvare og et verdifullt byttemiddel.

Kølbotner(kølmiletomter) og kojjetufter.

Kølbotner er tomter etter kølbrenning under bergverksdrifta, som startet i 1630-åra og varte i ca. 250 år. Fra 1635 til 1816 var bøndene i Nord Østerdalen pålagt tvangslevering av køl til smeltehyttene i distriktet. Opprinnelig var det ikke meningen å registrere kølbotner, men med den grunnleggende betydning denne virksomheta fikk for økt busetting og utvikling av bygdesamfunna i distriktet, fant vi ut at de var verdifulle kulturminner som måtte tas med likevel. De ligger nær sagt over alt i skogen, fra dalbotnen og opp til 800-900 m.o.h. Særlig tett ligger de i liene ved Strand og Barkald, der tynsetinger og tolginger kjøpte eller leide hele skog-teiger og brente mye køl sist på 1700 tallet. Det samme skjedde også i Aumdalen og Sølndalen.

Hittil har vi registrert over 1900 kølbotner, og regner med at det totalt har vært godt over 2000 av dem. Mange

Rester av ei kølbrennarkoie, litt av treverket og muren er tydelig. Foto: Halldor Nyeggen

er nok oppdyrket, vi har iallefall registrert en god del på nypløyd jord. Storparten er godt synlige, men mange er nærmest usynlige og slett ikke lett å oppdage. Det samme gjelder kojene som kølbrennerne bodde i mens brenninga stod på. Av disse har vi funnet "bare" ca.850. At de er vanskelig å finne, skyldes nok at kojene etter endt brenning på et sted ofte ble revet, og både treverket og gråsteinspeisen ble brukt oppatt i nye kojor ved nye miler. På de mest synlige kølbotnene ble det sikkert brent mange ganger, så lenge det var brukbart virke å finne i rimelig nærhet.

I Alvdal bygdebok, bind 1, står det en artikkel av f.h.v. skogdirektør K. Sørhuus om skogen i Alvdal. I den er det også et avsnitt om de voldsomme kølleveransene til smeltehyttene, som gikk hardt utover skogen og senket barskoggrensa betraktelig.

Andre kulturminner

Det er registrert 8 kopperkis-gruver: 2 i Baugsberget, 1 i Gruvåsen, 1 i Hamndalen og 4 oppunder Tron.

Steinbrudd: 2 Klebersteinsbrudd, 1 i Steivanglia, og 1 i Sivildalen, 2 Kalksteinsbrudd: 1 i Plasslia (kalkovn i nærheten) og 1 ovenfor Steia (kalkmølle ved Kvennbækken), 1 skiferbrudd ved Årleite og 2 hellebrudd (gråstein) på Svartbekkjølen.

Bekker og elver der vi vet at det har vært kvenner og oppgangssager, er merket med symbol for vassdrevne innretninger.

Store flommer har revet bort så og si alle spor etter disse, så det er bare noen få steder det kan påvises hvor de lå. På Ramm og Brynies kart fra 1806 er disse avmerket i noen av vassdragene.

Det er registrert 3-4 nedlagte setrer der husa er borte, så bare tuftene synes.

Fredede kulturminner

Etter kulturminneloven av 9. Juni 1978, er forminner fra forhistorisk tid og middelalder inntil 1537 automatisk fredet. Det samme gjelder samiske kulturminner som er eldre enn 100 år. Den som forsettelig eller uaktsomt overtrer fredningsbestemmelsene, straffes med bøter eller tilpliktes å erstatte den skade som er forvoldt.

Utifra denne lovens fredningsbestemmelser mener vi at alle dyregravene, kølgropene og de fleste jernblestrene er automatisk fredet.

Hvor gamle tjurumilene kan være, vet vi svært lite om. Men det er iallefall så få av dem at de bør bli bevart, sjøl om de kanskje ikke er fra før 1537. De bør merkes i terrenget med skilt, i likhet med jernblestrene.

Kølbotner og kojetufter er fra tida etter 1630 og dermed ikke automatisk fredet. Men den enkelte skogeier kan jo iallefall prøve å bevare de som synes best, og særlig de som ligger så nør veier og turstier at de er lett å få øye på.

Problematiske kartfesting

Nøyaktig kartfesting av kulturminner i skog kan være problematisk og kreve mye tid, dersom det ikke finnes et eller annet kartfestet punkt eller terengdetalj i rimelig nærhet som en kan sikte seg inn på kompasset. Det kan ofte ta bortimot timen å få tegnet inn et enkelt funn, når det ligger i tett skog uten utsikt til noen kant. Å skritte opp riktig avstand til et siktepunkt er heller ikke så enkelt, når det kanskje er 100-150m og det er kupert og ulendt terreng i tillegg.

Kravet til nøyaktighet ligger på inntil 10 meter avvik, som bare er 2 millimeter på ØK-kart, M:1:5000. Den grensa har vi nok overskredet mange ganger, men det skal allikevel være greit å finne frem til objektene ved hjelp av kompass.

Utover å beregne størelsen på slagghaugene ved bles-teranleggene, har vi ikke foretatt verken oppmåling eller beskrivelse av de enkelte funn. Vi har begrenset oss til å kartlegge de kulturminner vi har greid å finne, med sikte på å nå over de aktuelle områder innen rimelig tid.

Erling kan nå se tilbake på 10 sommersessonger med viktig og verdifullt kulturarbeid, som neppe noen andre hadde vært villig til å utføre uten lønn for strevet. Jeg er glad for at jeg fikk være med på å fullføre verket.

Resultatet av registreringene våre ligger nå og venter på eventuell avbenyttelse av fylkeskommunens kulturvernseksjon, arkeologer og andre som måtte ha interesse og nytte bruk av det. De slipper iallefall å lete etter de kulturminnene som allerede er registrerte.